

Paul Ayris

Rozwój usług bibliotecznych w czasach kryzysu

Biblioteka 16 (25), 353-371

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PAUL AYRIS

Rozwój usług bibliotecznych w czasach kryzysu¹

STRESZCZENIE. Celem artykułu jest przedstawienie oceny możliwości, którymi dysponują biblioteki akademickie, naukowe i narodowe, a które mogą być wykorzystane dla podtrzymania oferty usług i infrastruktury oraz oferowanych udogodnień w trudnych czasach kryzysu, spadku koniunktury ekonomicznej i towarzyszącej im finansowej zapaści. Autor przedstawia dostępne metodologie i istniejące możliwości pozostające nadal w zasięgu bibliotek i stoi na stanowisku, że nawet czasy kryzysu można wykorzystać właściwie, wszystkie bowiem zagrożenia, jakie niosą ze sobą, zawierają ukryte szanse, których nie wolno zmarnować.

Zasadnicza część artykułu została wygłoszona podczas dziesiątego corocznego spotkania członków specjalnego konsorcjum EISZ, które odbyło się 2 grudnia 2011 roku w Budapeszcie. W tekście wykorzystano także spostrzeżenia, które znalazły się w referacie *Biblioteki akademickie a kryzys finansowy: strategie przetrwania*, przedstawionym w Salonikach w Grecji 14–15 listopada 2011 roku podczas dwudziestej ogólnokrajowej konferencji greckich bibliotek akademickich. Obie prezentacje dostępne są w UCL Discovery.

Niniejszy artykuł omawia problematykę poruszoną w obu prezentacjach, a także wprowadza nowy temat – reformę prawa autorskiego. Autor przedstawia ogólny kontekst ekonomiczny, w jakim przyszło funkcjonować europejskim bibliotekom naukowym, a następnie szczegółowo omawia możliwości bibliotek, których wykorzystanie może pomóc w przewycięzeniu zagrożeń, jakie niesie ze sobą obecny kryzys finansowy. Wspólne pozyskiwanie zbiorów bibliotecznych jest jednym ze sposobów, dzięki którym biblioteki mogą osiągnąć optymalne dostosowanie kosztów do struktury przychodów, a autor dokładniej analizuje rolę, jaką w Zjednoczonym Królestwie odgrywa JISC Collections (organizacja zajmująca się dostawą materiałów cyfrowych do celów edukacyjnych i badawczych w imieniu uczelni wyższych). Współpraca i współdzielenie usług to kolejne sposoby, dzięki którym biblioteki mogą wprowadzać innowacje i oszczędzać, dzieląc ciężar kosztów na zasadach partnerstwa. W artykule podano dwa konkretne przykłady takiego rozwiązania: pierwszy, który jest już znany i zyskał dobrą opinię – portal DART-Europe udostępniający prace doktorskie i dyplomowe w formie elektro-

¹ P. Ayris, *Developing European Library Services in Changing Times*, „LIBER Quarterly” 2012, t. 21, z. 3/4.

nicznej na zasadach *open access*; drugi, który znajduje się dopiero w fazie wstępnych dyskusji i planowania – rozwiązanie oparte na chmurze obliczeniowej dla prawdziwie zespołowego katalogowania z udziałem brytyjskich bibliotek naukowych i narodowych. The European Research Area (ERA) oraz wkład, jaki biblioteki mogą wnieść do tej infrastruktury przez finansowanie innowacyjnych projektów unijnych, przeanalizowano bardziej szczegółowo, koncentrując się na pakiecie unijnych projektów zainicjowanych przez LIBER. Wreszcie, pozytywną zmianę i dalszy wzrost można osiągnąć przez zmiany w kontekście prawnym, stąd w artykule znalazło się miejsce na analizę tzw. raportu Hargreavesa, dotyczącego kontekstu i struktury prawa autorskiego w Zjednoczonym Królestwie, oraz powstania nowej unijnej inicjatywy biblioteczej, tj. grupy lobbującej na rzecz reformy prawa autorskiego – Information Sans Frontières (ISF).

SŁOWA KLUCZOWE: biblioteki akademickie i naukowe, spadek koniunktury ekonomicznej, wspólne gromadzenie zasobów, współpraca.

Kontekst

Rok 2011 nie był najlepszym czasem, jeśli chodzi o ustalanie budżetów w Europie, a w chwili pisania niniejszego artykułu kraje strefy euro czekało kolejne zamieszanie związane z recesją². W społeczeństwach europejskich, a już z całą pewnością w Zjednoczonym Królestwie, proces finansowania uniwersytetów jest podatny na tego rodzaju zmiany i biblioteki akademickie doświadczają obecnie cięć w trakcie dorocznych ustaleń dotyczących finansowania (i dofinansowania) bibliotek. Biblioteka, w której pracuję, odnotowała w ostatnich trzech latach budżetowych cięcia finansowe wynoszące 13%, przy jednoczesnym wzroście oczekiwań co do dalszego wzrostu wydajności. Jakie więc rozwiązania – pozwalające bibliotekom zapewnić kontynuację oferty usług wspomagających proces nauczania i naukę – pozostają dostępne w zaistniałej sytuacji?

Wspólne pozyskiwanie i gromadzenie zbiorów

Jedną z możliwości jest podjęcie wspólnego pozyskiwania i gromadzenia treści w ramach konsorcjum. Decyduje tu prosty argument, że zawsze jest miejsce na oszczędności, gdy w grze uczestniczy większa liczba graczy, a stawka jest wysoka – dostęp do materiału udostępnianego online.

W Zjednoczonym Królestwie wszystkie większe kontrakty (*big deals*) są negocjowane w imieniu brytyjskich uniwersytetów przez JISC Collec-

² Zob. <http://www.guardian.co.uk/world/2011/dec/26/euro-crisis-2012-eurozone?INTCMP=SRCH>.

tions. W latach 2010–2011, w wyniku racjonalizacji i zwiększenia efektywności, JISC Collections udało się w ten sposób wynegocjować dla brytyjskich uniwersytetów 50 milionów funtów oszczędności³. W czasie kryzysu finansowego oczekuje się, że negocjacje ze wszystkimi dostawcami będą twarde i nieustępliwe. Bieżący model JISC jest modelem *opt-in* (w systemie *opt-in* przyjmuje się, że członek grupy musi jasno wyrazić chęć uczestniczenia w grupie), w którym JISC Collections najpierw negocjuje w imieniu swych członków, a następnie pyta ich, czy są gotowi zaakceptować wynegocjowaną umowę. Nie jest to najprostszy sposób przeprowadzania negocjacji, bowiem zespół ds. gromadzenia i rozwoju zasobów nie jest w stanie określić podczas trwania negocjacji, ile bibliotek podpisze umowę. Ostatecznie, uzyskanie najbardziej optymalnej umowy dla bibliotek jest niemałym wyzwaniem. Z drugiej jednak strony model ten dobrze odzwierciedla autonomię brytyjskich uniwersytetów, jasno wskazując, że to one same podejmują końcową decyzję o wydatkach.

Obecnie problemem jest nie tyle sam model *big deals*, ile raczej wysokość opłat, które pobierane są za zawierane umowy⁴. Korzyści z tego systemu są oczywiste:

- bezpośredni dostęp do olbrzymiej ilości materiału naukowego i badawczego — pracownicy uczelni z całą pewnością docenią stworzenie takiej możliwości;
- biblioteki chętnie przyjmą taki model z powodu możliwości zwiększenia swej oferty, a małe biblioteki szczególnie skorzystają na umożliwieniu dostępu do większej liczby tytułów, na które wcześniej nie mogły sobie pozwolić;
- duże wydawnictwa akceptują takie rozwiązania: mniejszy personel może równie efektywnie wykonywać te same zadania, co w efekcie daje dodatkowy dochód z opłat za korzystanie z dostępu elektronicznego, uzależniając jednocześnie biblioteki podpisujące wieloletnie kontrakty od wbudowanych w nie corocznych podwyżek opłat.

W roku 2008 Grupa Robocza ds. Czasopism JISC zleciła Evidence Base oszacowanie NESLi2 *Big Deals* w badaniu porównawczym z selektywnym doбором danych (na zasadzie selekcji tytuł po tytule). Po analizie

³ Zob. <http://www.jisc-collections.ac.uk/Documents/JISC%20Collections%20Annual%20Review%20Full%20Accounts%20version%202011.pdf>.

⁴ Na ten temat i na temat dalszych konsekwencji, zob. L. Estelle, *Big Deals and Alternative Business Models*, wykład wygłoszony podczas dorocznego spotkania dyrektorów ds. informacji na uniwersytetach zrzeszonych w LERU (League of European Research Universities) w roku 2011, dostępny pod adresem: <http://www.leru.org/index.php/public/extra/cio-28112011/>.

wykazano, że podpisywane umowy były korzystne, nie tylko dlatego, że w efekcie oferowały dostęp do poprzednio niesubskrybowanego materiału, ale także dlatego, że kontrakty *big deals* zdawały się stymulować dalszy popyt i wykorzystywanie pozyskanego w ten sposób materiału.

Są jednak i złe strony. W systemie *big deals* biblioteki mają niewielki wpływ na kształtowanie zbiorów. Pozostają też niewielkie możliwości elastycznego dostosowania się do ewentualnych cięć w budżecie:

W bibliotekach akademickich Wielkiej Brytanii 65% finansów przeznaczonych na gromadzenie zużytkowane jest na zakup czasopism, a zatem już więcej niż tylko nieco ponad połowa – jak było dziesięć lat temu⁵.

Część zakupionego materiału pozostaje niewykorzystana, a pewne tytuły czasopism w zakupach na umowę są bardziej wartościowe niż inne. W takich warunkach mniejsi wydawcy czasopism i wydawnictw monograficznych mają kłopoty z podtrzymaniem sprzedaży na zyskownym poziomie, co z kolei umacnia siłę rynkową niewielkiej liczebnie grupy dużych wydawców.

Po przeprowadzonym sondażu dotyczącym innych niż *big deals* modeli biznesowych Lorraine Estelle, dyrektor naczelna JISC Collections, doszła do wniosku, że w obecnej chwili góruje on zdecydowanie nad wszelkimi innymi. Wysoki koszt zakupu czasopism jest konsekwencją bezustannego wzrostu liczby artykułów publikowanych każdego roku, specyficznego, niekonkurencyjnego charakteru rynku oraz poziomu siły rynkowej. Bez względu jednak na to, jaki model biznesowy znalazłby zastosowanie, społeczność akademicka i tak musiałaby poradzić sobie z taką wyjątkową sytuacją rynkową.

Innowacja przez współpracę

Obniżanie kosztów przez wspólne zakupy jest jednym ze sposobów oszczędzania. Innym jest podtrzymanie dotychczasowego wymiaru usług przez wprowadzanie innowacji i zespołowe partnerstwo, w którym koszty dzielone są między udziałowców.

Dobrym przykładem tego typu rozwoju jest portal DART-Europe, który umożliwia dostęp do europejskich prac doktorskich i dyplomowych udostępnianych w systemie *open access*. W momencie pisania artykułu portal indeksował 254 641 pełnotekstowych prac doktorskich z 379 uniwersytetów z 20 krajów europejskich⁶. Portal jest administrowany przez

⁵ „Economist”, 26.05.2011.

⁶ <http://www.dart-europe.eu/browse-list.php?index=institution>, <http://www.dart-europe.eu/browse-list.php?index=country>.

UCL (University College London) w imieniu członków LIBER (Stowarzyszenie Europejskich Bibliotek Naukowych), a początek tego typu partnerstwa datowany jest na rok 2005. Najnowsze sprawozdanie ERAC (European Research Area Committee) – *Aktualna polityka i sposób postępowania wobec zagadnienia open access i przechowywania zbiorów. Analiza kwestionariusza wywiadu przygotowanego dla ERAC* – opublikowane zostało pod koniec roku 2011⁷. Raport, sporządzony na podstawie materiału nadesłanego z większości krajów europejskich, przedstawia aktualny stan działań dotyczących *open access* oraz przechowywania zasobów cyfrowych. Opiera się na analizie odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszach rozesłanych w 2010 roku do wszystkich członków i obserwatorów ERAC. Od 21 grudnia 2010 do 11 marca 2011 roku komisja otrzymała 29 wypełnionych odpowiedzi: z 25 krajów należących do UE (Bułgaria i Węgry nie udzieliły odpowiedzi) oraz czterech – obserwatorów stowarzyszonych w ERAC (Islandia, Czarnogóra, Norwegia i Szwajcaria). Jeśli chodzi o *open access*, odnotowano wykonanie niemałej pracy w odniesieniu do rozpraw doktorskich i habilitacyjnych. Portal DART-Europe zyskał niezwykle uznanie w ocenie autorów raportu i został wyraźnie wskazany w części 1.4.2 oraz 1.5.5 jako wzór do naśladowania i modelowy przykład dobrej praktyki.

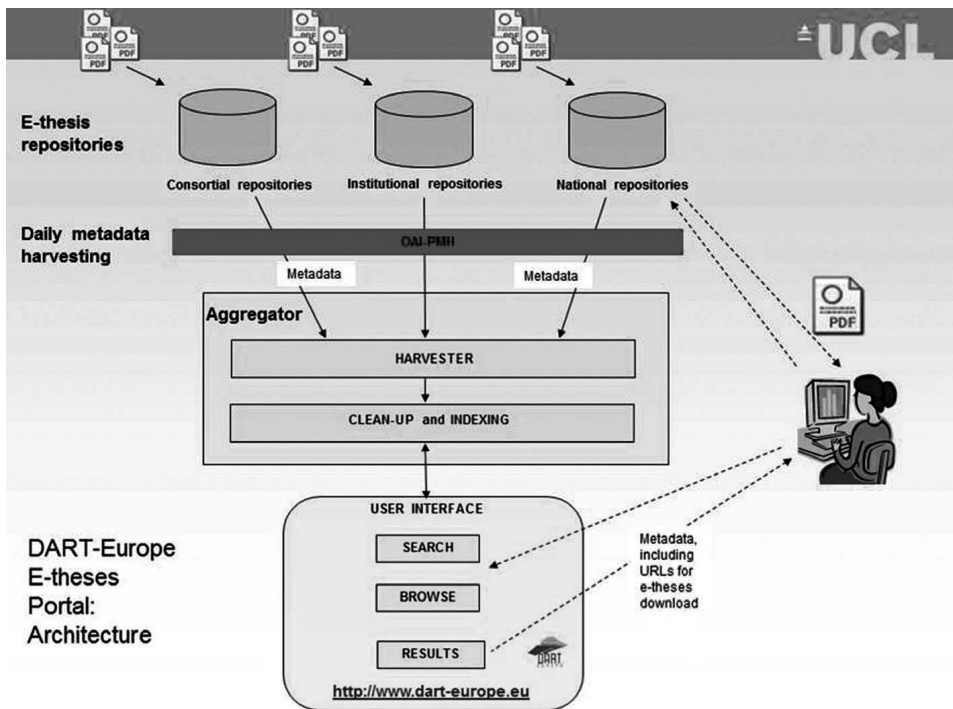
W jaki sposób udało się wykonać tak dobrą pracę i jaki model biznesowy wspiera jej dalszy rozwój? Schemat wykonywania tych usług przedstawiono na rysunku 1. Stworzono trzy podstawowe obszary działań: magazynowy (u góry rysunku, zwykle repozytoria *open access* utworzone przez instytucje, gromadzenia (pobierania) z przygotowaniem do udostępniania (usług), które standaryzują posiadane dane (te działania prowadzone są przez UCL), oraz portal w publicznej domenie (również prowadzony przez UCL). W centrum gromadzone są tylko metadane, a nie pełne teksty prac naukowych. Pełne teksty pozostają na lokalnych serwerach, podczas gdy metadane określają relacje ze źródłami z portalu usadowionego w UCL.

Partnerstwo oraz modele biznesowe, które stanowią podstawę usługi, są istotne i pozostają ważną częścią decydującą o sukcesie zastosowanych modeli. Model partnerski polega na współuczestnictwie ponad 400 członków należących do LIBER⁸. Partnerstwo w DART-Europe oparte jest bowiem na członkostwie w LIBER. Nie ma oddzielnych opłat za przekazywanie swoich metadanych portalowi DART-Europe. Fakt, że

⁷ Raport jest dostępny pod adresem: http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/open-access-report-2011_en.pdf.

⁸ Zob. <http://www.libereurope.eu>.

uczestnictwo w partnerstwie jest bezpłatne, to jedna z korzyści członkostwa w LIBER. Wszyscy partnerzy proszeni są o podpisanie umowy partnerskiej⁹, w której zawarte są podstawowe zasady dotyczące wspólnego działania. Pierwsze dwie zasady obejmują ustalenia co do tego, w jaki sposób partnerzy będą przekazywać swoje metadane na portal:

Rys. 1. Schemat DART-Europe

- „DART-Europe zachęca do tworzenia, wyszukiwania i wykorzystywania europejskich e-prac dyplomowych i będzie utrzymywał w działaniu centralny portal agregujący i udostępniający takie prace;
- europejskie biblioteki i konsorcja są zaproszone do przekazywania metadanych do portalu DART-Europe. Zasady wykorzystania metadanych będą określone przez przekazujących te metadane”.

Model biznesowy omówiony jest w punkcie dotyczącym trzeciej zasady umowy partnerskiej:

- „DART-Europe oczekuje wkładu partnerów obejmującego środki i zasoby z przeznaczeniem na zarządzanie, wyszukiwanie, wyko-

⁹ Zob. <http://www.dart-europe.eu/About/info.php>.

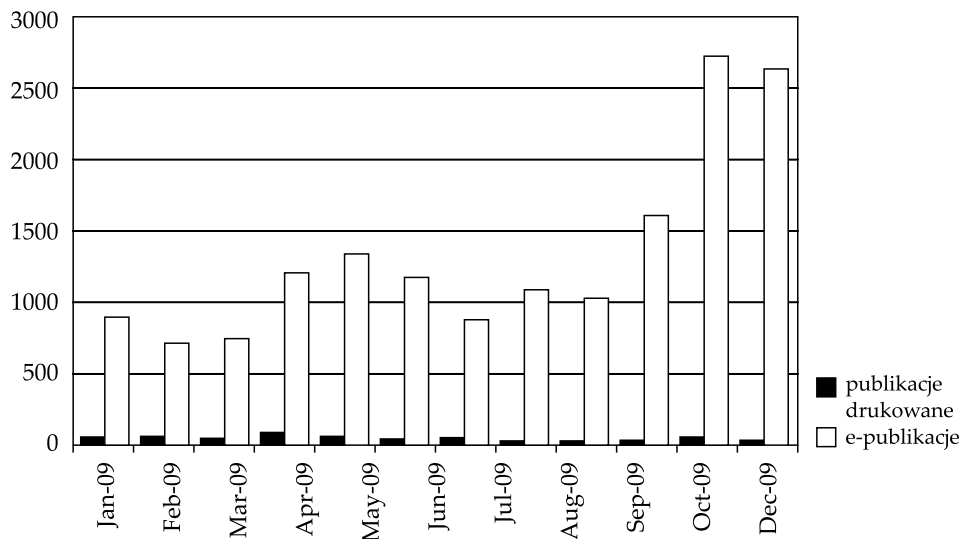
rzystanie i zachowywanie elektronicznych wersji prac oraz działania na rzecz osiągnięcia celów i zadań DART-Europe”.

Koszty utrzymania portalu i finansowanie jego dalszego rozwoju będą ponoszone przez UCL, a koszty związane z dostarczaniem metadanych na portal przez indywidualnych partnerów, zwykle w formie aportu (wkładu rzeczowego) wykonywanego przez ich odpowiednie sekcje techniczne. Nie ma subsydiowania krzyżowego (wzajemnego) ze strony LIBER za pracę związaną z utrzymaniem w działaniu portalu – składki członkowskie przekazywane do LIBER nie dotują usług LIBER, które z założenia mają być samofinansujące się. Praca nad rozwojem portalu jest obecnie finansowana przez UCL jako część własnego programu rozwoju IT uczelni. W sumie tworzy to dość niezwykły model biznesowy; nie do końca jest jasne, czy i w jaki sposób możliwe jest jego przeniesienie na usługi innego typu. Niemniej, najważniejszym czynnikiem wpływającym na zaangażowanie partnerów i dalszy rozwój portalu jest sposób, w jaki dostęp do europejskich prac badawczych oddziałuje na jego użytkowników.

Na rysunku 2 przedstawiono wyniki badań porównawczych przeprowadzonych w Dublin City University, który jest partnerem DART-Europe, dotyczących wykorzystania wersji papierowej prac doktorskich i dyplomowych przechowywanych w bibliotece uniwersytetu oraz wersji cyfrowych znajdujących się w instytucjonalnym repozytorium¹⁰. Liczba wypożyczeń wersji drukowanych obejmuje wypożyczenia wszystkich prac doktorskich w wersji drukowanej gromadzonych przez bibliotekę (na przestrzeni prawie 30 lat). Liczba wejść i pobierania elektronicznych wersji prac dotyczy tylko prac doktorskich, które zostały dołączone do elektronicznego repozytorium instytucjonalnego w ciągu ostatnich dwóch lat. Liczby mówią same za siebie. W roku 2009 odnotowano 518 wypożyczeń drukowanych prac doktorskich, podczas gdy liczba odwiedzin stron z ich elektronicznymi wersjami wynosiła 16 212. Wniośki, jakie nasuwają się po analizie tych statystyk, znajdują potwierdzenie w komentarzach użytkowników przesyłanych drogą e-mailową do DART-Europe. Wystarczy przytoczyć jeden z nich, wybrany przypadkowo: „[...] jestem wdzięczny za efekty, jakie przynosi projekt. To miłe mieć dostęp do tak wielu dokumentów – Sebastian z Francji”.

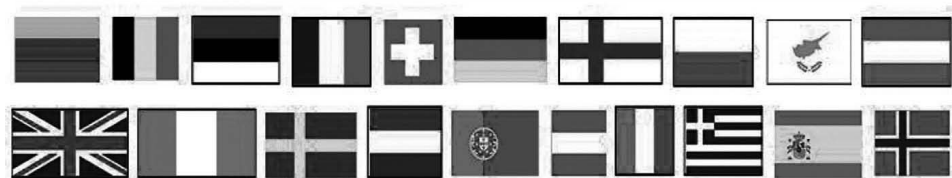
Sukces portalu DART-Europe pokazuje, że jest możliwe wprowadzenie innowacji przez partnerstwo oparte na zasadach współudziału w taki sposób, by stworzyć wartość dodaną odczuwaną przez końcowych

¹⁰ Por. R. Hill, M. Moyle, *Investigating the Impact of e-Theses at DCU*, prezentacja przedstawiona na dorocznej konferencji bibliotek zrzeszonych w LIBER w 2010 roku (LIBER Annual General Conference), <http://discovery.ucl.ac.uk/19955>.

Rys. 2. Wykorzystanie wersji drukowanych i elektronicznych prac doktorskich i dyplomowych, Dublin City University, 2009

	September 2011	September 2010	+ / -
Records	220,203	176,189	+44,014
Universities	356	296	+60
Contributors	78	53	+25
Countries	20	18	+2
Languages	31	30	+1

Rys. 3. Przyrost liczby użytkowników portalu DART-Europe oraz jego współautorów z 20 krajów europejskich. Kraje, z których najwięcej użytkowników łączyło się z portalem DART-Europe

użytkowników. Kluczem do sukcesu jest model partnerski, na którym oparte jest konsorcjum oraz wspólne zaangażowanie w działania zmierzające do upowszechnienia prac naukowych z Europy i uczynienia ich maksymalnie widocznymi w sieci.

Tabela. Zgłoszenia na portal DART-Europe według krajów użytkowników, dane za okres wrzesień 2010–wrzesień 2011

Miejsce	Kraj	Liczba odwiedzin	Miejsce	Kraj	Liczba odwiedzin
1	Niemcy	30 912	11	Iran	4 789
2	Grecja	19 456	12	Portugalia	4 280
3	Hiszpania	15 442	13	Węgry	3 648
4	Francja	15 079	14	Algieria	3 187
5	UK	13 735	15	Serbia	3 162
6	Polska	13 228	16	Kanada	2 999
7	Stany Zjednoczone	11 076	17	Szwecja	2 846
8	Litwa	10 059	18	Finlandia	2 708
9	Włochy	6 895	19	Belgia	2 637
10	Indie	5 383	20	Turcja	2 523

Współdzielenie katalogowania: następne pokolenie

Dla RLUK – brytyjskiego konsorcjum znanego pod oficjalną nazwą Research Libraries UK – rok 2011 był bardzo intensywny i pełen działań¹¹. W roku 2009 w raporcie dotyczącym katalogowania, *Tworzenie rekordów bibliograficznych w światowej sieci*¹², opublikowanym przez Research Information Network (RIN) ustalono, że aktualne wytyczne na temat tworzenia i rozpowszechniania danych bibliograficznych zarówno dla wydawnictw zwartych, jak i dla czasopism powodują niepotrzebne powielanie wysiłku, luki w dostępnych danych i dużo zmarnowanych okazji:

Gdyby biblioteki oraz inne organizacje w całym łańcuchu dostawców informacji pracowały w większym stopniu na poziomie sieciowym, korzyści, jakie w wyniku tego byłyby do osiągnięcia, są nie do przecenienia.

W raporcie RLUK, przedstawionym na spotkaniu członków RLUK w Londynie w grudniu 2011, obecnie poddawanych dalszej analizie przez zarząd RLUK, wykorzystano jako punkt wyjścia wnioski RIN, w których

¹¹ Zob. <http://www.rluk.ac.uk>.

¹² Zob. <http://www.rin.ac.uk/our-work/using-and-accessing-information-resources/creating-catalogues-bibliographic-records-network>.

znalazła się sugestia, by przejść do szerszego przeglądu aktualnych działań dotyczących katalogowania i usług w bibliotekach zrzeszonych w RLUK. Raport, w którego pracach miałem zaszczyt uczestniczyć i którego zespołowi roboczemu przewodniczyłem, zaleca, by metadane opracowane przez RLUK były uwalniane jako *open data* i aby RLUK przyjął bardziej rygorystyczną postawę wobec *linked data* (metody publikacji danych strukturalnych, tak by zawierały łącza do źródeł), co pozwoliłoby na linkowanie w sieci globalnej danych strukturalnych.

Gdyby miało dojść do takich zmian, pozycja katalogu bibliotecznego dość wyraźnie by się zmieniła. Zostałby on związany z globalną siecią oraz z reprezentującą ją społeczną siecią linków. Siłą napędową rozważań o przydatności takiego rozwoju są potencjalne oszczędności w kosztach, jakie stałyby się dostępne dla członków RLUK, a także lepszy poziom usług oferowanych użytkownikom.

W raporcie ustalono, że najlepszym rozwiązaniem jest implementacja oparta na chmurze obliczeniowej, która obowiązywałaby zarówno w regionalnym, jak i w centralnym zarządzaniu systemami. Pozwoliłoby to na utrzymanie funkcji zarządzania bibliotek regionalnych i stworzenie centralnego, współdzielonego katalogu metadanych (tzw. strefę wspólnoty, społeczności).

Trzeba będzie oczywiście zająć się zagadnieniami dotyczącymi metadanych, co pozwoliłoby na zastąpienie dublowania rekordów tych samych pozycji pojęciem „rekord główny” (*master rekord*).

Bazy danych RLUK (COPAC¹³ dla dostępu publicznego oraz usługa pobierania rekordu do kopiowania podczas prac katalogowania) wymagają repozycjonowania w szerszym kontekście sieciowym. Zakres opracowanego materiału musiałby zostać poszerzony tak, by obejmował także nowe rodzaje mediów, np. blogi, materiały typu wiki, źródła dostępne w systemie *open access*, a także książki w wersji elektronicznej. Prawdziwie współdzielona usługa katalogowania ograniczyłaby przestrzeń i autoryzację zajmowane przez system zarządzania i opracowania indywidualnych bibliotek oraz przeddefiniowałaby system ich pracy.

Raport uwzględnił też pewne priorytetowe rekomendacje dla RLUK, które powinny zostać rozpatrzone:

- identyfikacja i wyasygnowanie funduszy na analizę wymagań i wykonalności zadania współdzielonej usługi katalogowania w Wielkiej Brytanii,
- współfinansowanie wraz z JISC (Joint Information Systems Committee) pełnej analizy oszczędności w kosztach ewentualnego wpro-

¹³ Zob. <http://www.copac.ac.uk>.

wadzenia ogólnego, ogólnokrajowego rozwiązania współdzielonego systemu katalogowania.

W świetle raportu RIN z 2009 roku, a także potencjału, jaki tkwi w rozwiązaniach sieciowych dotyczących sposobu działania bibliotek i oferowania przez nie usług, raport prezentuje atrakcyjną i ambitną drogę, którą mogą podążać biblioteki w celu repozycjonowania swojego miejsca w świecie informacji wraz z towarzyszącą temu możliwością oszczędności budżetowych.

European Research Area – biblioteki jako część składowa europejskiej infrastruktury naukowej

Szczególnym obszarem działalności stowarzyszenia LIBER wśród instytucji krajów unijnych jest szersze uświadomienie potencjału, jaki znajduje się w europejskich bibliotekach naukowych, który winien im zapewnić większy udział w europejskiej infrastrukturze naukowej, i wynikającej z tego faktu konieczności finansowania tychże bibliotek, które winno uwzględnić ich nowe miejsce i rolę, jaką odgrywają.

Na dorocznej konferencji LIBER, która w 2011 roku odbyła się w Barcelonie, komisarz Neelie Kroes potwierdziła znaczenie i rolę stowarzyszenia bibliotek LIBER w procesie tworzenia nowej infrastruktury informacji naukowej w Europie. Wyzaczyła także ambitny cel, jaki należy osiągnąć, a mianowicie uzyskanie dostępności do całego europejskiego dziedzictwa i dorobku kulturalnego w formie cyfrowej do roku 2026¹⁴.

Jednym ze sposobów, dzięki któremu biblioteki mogą uzyskać dodatkowe finansowanie, jest przystąpienie do procedur aplikacyjnych w projektach europejskich. W przeciwieństwie do innych agencji dofinansowujących projekty, Komisja Europejska w swoich budżetach na następne 10 lat znacząco podwyższa wysokość przyznawanych funduszy na naukę i wprowadzanie innowacji – proponowany budżet dla programu Horizon 2020 (następca aktualnego programu finansowego Fundusz Ramowy 7 - FP7) wynosi 86 miliardów euro, a więc jest to 46-procentowy wzrost w porównaniu z bieżącym programem¹⁵.

I to jest właśnie lekcja, z której LIBER wyciąga wnioski. LIBER zrzesza 420 członków z całej Europy i udostępnia platformę do tworzenia

¹⁴ Dostępny na YouTube: www.youtube.com/watch?v=GIU14-3hYto.

¹⁵ Zob. http://www.ucl.ac.uk/news/staff/staff-news/05122011-mbrowne?dm_i=UAA,NDYU,3YRLM9,1W32P,1, gdzie Michael Browne (Przewodniczący Biura ds. Nauki i Rozwoju UCL) analizuje znaczenie europejskiego systemu finansowego wsparcia przeznaczonego dla uniwersytetów.

sieci i wspólnego partnerstwa. Obecnie LIBER zatrudnia na pełnym etacie pracowników wspierających realizację projektów unijnych (EU Projects Officer) oraz, od stycznia 2012 roku, rzeczników europejskich projektów (EU Projects Communication Officer). Aktualne portfolio inwestycyjne europejskich projektów, którym patronuje LIBER, jest obszerne, a trzy lata temu zaczynało się od zera. Obecnie europejskie projekty, w których zaangażowany jest – lub był – LIBER, to:

- Europeana Travel – projekt digitalizacyjny, który zakończył się w maju 2011 roku, obejmujący milion obiektów cyfrowych z zakresu ogólnie pojętej tematyki podróży, turystyki i naukowej eksploracji geograficznej. Obiekty udostępnia portal Europeana¹⁶;
- Europeana Libraries – największy do tej pory projekt LIBER finansowany przez UE z budżetem wynoszącym 4 miliony euro. W ramach tego projektu powstanie nowy agregator metadanych i pełnotekstowego materiału z europejskich bibliotek naukowych zintegrowanych na platformie Europeana. Do roku 2012 na portalu będzie dostępnych 5 milionów nowych zdigitalizowanych obiektów pochodzących z bibliotek naukowych¹⁷;
- APARSEN – w fazie analizy gotowości partnerów europejskich do szeroko pojętej cyfrowej ekstrakcji treści (obejmującej dobór, przechowanie, obsługę techniczną oraz archiwizowanie zbiorów w wersji cyfrowej). Projekt wykorzystuje dotychczasowy wkład LIBER w *Blue Ribbon Taskforce on Economically-Sustainable Digital Curation*¹⁸ (raport przedstawiający model ekonomiczny i rekomendacje praktyczne mające zapewnić przyszły zrównoważony rozwój gromadzenia i udostępniania źródeł cyfrowych);
- ODE (Opportunities for Data Exchange) – w fazie przygotowań, projekt zarządzania danymi badawczymi i ich wielokrotnego wykorzystania. LIBER zajmie się udziałem w projekcie europejskich bibliotek naukowych¹⁹;
- Newspapers Online – projekt rozpoczynający się w styczniu 2012 roku, mający na celu dodanie do Europeany 29 milionów stron zawartości z europejskich gazet codziennych;
- MedOANet – rozpoczynający się w grudniu 2011 roku, mający na celu usprawnienie i ułatwienie polityki i strategii *open access* w krajach basenu śródziemnomorskiego i krajach sąsiednich. Spotkanie wdrożeniowe przewidziane jest na styczeń 2012 roku w Atenach;

¹⁶ Zob. <http://europeanatravel.eu/>.

¹⁷ Zob. <http://www.europeana-libraries.eu/>.

¹⁸ Zob. <http://brtf.sdsc.edu/>.

¹⁹ Zob. <http://www.d-nb.de/eng/wir/projekte/ode.htm>.

- AAA – projekt techniczny przewidujący (między innymi) implementację europejskich transgranicznych sieci komputerowych, które pozwolą naukowcom na dostęp do subskrybowanego materiału elektronicznego spoza macierzystych instytucji.

Dla wszystkich już potwierdzonych projektów LIBER, a także dla projektów w tej chwili rozpatrywanych dochody fundacji LIBER wynoszą 521 597 euro. Jest to zupełnie nowy typ dochodów, który w innej sytuacji nie byłby możliwy. Celem towarzyszącym próbom uzyskania tych funduszy przez fundację jest osadzenie bibliotek naukowych w strukturze naukowej Europy. Problemem pozostaje zawsze procent kosztów całkowitych, które Komisja Europejska gotowa jest dofinansować w formie dopłat. LIBER złoży wnioski i przystąpi do procedury aplikacyjnej jedynie przy tych projektach, które są finansowane w 75–100%. Wszyscy członkowie stowarzyszenia mogą być partnerami w projektach sygnowanych przez LIBER, przy stowarzyszeniowej opłacie członkowskiej wynoszącej maksimum 425 euro rocznie²⁰.

Poszerzając granice

LERU (League of European Research Universities – Liga Europejskich Uniwersytetów Naukowych)²¹ to stowarzyszenie 21 głównych uniwersytetów europejskich o wyrazistym profilu naukowym i badawczym, które łączą wysoką jakość edukacji z poziomem pracy naukowej pozwalającym sprostać międzynarodowej konkurencji. Założona w roku 2002 LERU stawia sobie za nadrzędny cel następujące priorytety:

- edukację przez poszerzanie świadomości granic ludzkiego pojmowania świata,
- tworzenie nowej wiedzy przez badania podstawowe, co jest ostatecznym źródłem innowacji w społeczeństwach,
- promocję i propagowanie badań naukowych na froncie tak szerokim, by możliwe było szybkie reagowanie na pojawiające się nowe problemy i wyzwania oraz korzystanie z nowych możliwości.

Celem powołania ligi jest propagowanie wyżej wspomnianych wartości w taki sposób, aby oddziaływać na politykę edukacyjną i naukową w Europie. Kolejny cel to wypracowanie najlepszych praktyk przez wzajemną wymianę doświadczeń. LERU regularnie publikuje raporty

²⁰ Więcej na temat unijnych projektów w ramach LIBER zob. P. Ayris, *Establishing the Library Landscape in Europe: LIBER's Portfolio of EU projects*, „LIBER Quarterly” 2011, t. 21.

²¹ Zob. <http://www.leru.org>.

i sprawozdania zawierające oświadczenia dotyczące polityki działania, dostarcza dogłębne analizy oraz postuluje konkretne rekomendacje dla tworzących tę politykę ustawodawców, uniwersytetów, naukowców czy innych zainteresowanych i udziałowców.

Jednym z obszarów, w których LERU rozpoczął pracę, to *open access*. Walne spotkanie dyrektorów ds. informacji i dyrektorów bibliotek zrzeszonych w LERU odbyło się w Londynie na terenie UCL w grudniu 2009 roku. W czasie zjazdu powołano grupę roboczą, której zadaniem było sporządzenie Mapy Drogowej LERU dotyczącej *open access*. Mapa Drogowa została dwukrotnie rozpatrzona przez rektorów uczelni zrzeszonych w LERU podczas posiedzeń w Londynie i Paryżu, a następnie rekomendowano ją na spotkaniu w Brukseli 17 czerwca 2011 roku.

Celem Mapy Drogowej jest zaproponowanie wskazówek i wytycznych dotyczących pozycjonowania uniwersytetu w europejskim krajobrazie *open access*. Mapa bazuje na oświadczeniu *Open Access Statement* wydanym przez Stowarzyszenie Uniwersytetów Europejskich²² i wytycza kierunki wszystkim uniwersytetom w Europie, a nie tylko tym, które należą do LERU. Mapa Drogowa²³ oferuje doradztwo w następujących zagadnieniach:

- *open access* w jak najszerszym kontekście: *open scholarship* oraz *open knowledge*,
- zielony szlak dla *open access* – kolejne działania, jakie należy podjąć,
- LERU a złoty szlak dla *open access*,
- modele najlepszych praktyk wspomagających Mapę Drogową,
- korzyści dla badaczy, naukowców, uniwersytetów i społeczeństwa.

Dostępne dwa podstawowe mechanizmy, przez które świat nauki może udostępnić rezultaty swojej pracy na zasadach nieodpłatnych, nazywane są „złotym szlakiem” lub „zielonym szlakiem”. Przyjęcie któregośkolwiek, bądź obu naraz, może doprowadzić do zmiany w sposobach rozpowszechniania wyników prac badawczych LERU, jak i innych uniwersytetów na całym świecie.

LERU i/lub inne uniwersytety mogą rozważyć opcję repozytoriów *open access*, w których – z zachowaniem praw autorskich – będzie można deponować egzemplarze prac naukowych i wyniki badań prowadzonych w uczelniach członkowskich. Te instytucje, które są już w posiadaniu takich repozytoriów, kontynuują pracę nad ich dalszym rozwojem. Wiele uniwersytetów doszło do wniosku, że „zielony szlak” jest korzystny i że

²² Zob. <http://www.eua.be/eua-work-and-policy-area/research-and-innovation/Open-Access.aspx>.

²³ Mapa Drogowa jest dostępna pod adresem: http://www.leru.org/files/publications/LERU_AP8_Open_Access.pdf.

warto nim podążać, aby poprawić rozpowszechnianie wyników badań naukowych. Na listach z ocenami webometrycznymi przedstawiających poziom oddziaływania repozytoriów instytucjonalnych uniwersytety należące do LERU stanowią grupę liczących się podmiotów. Dane za lipiec 2010 roku pokazują, że pięć z dziesięciu czołowych uniwersytetów europejskich na liście było zrzeszonych w LERU²⁴.

Są i takie uniwersytety, które decydują się na wybór „złotego szlaku” do *open access*, co oznacza, że autorzy prac z tych instytucji publikują w czasopismach *open access* albo płacą opłaty wydawnicze (finansowane przez instytucje wspierające badania naukowe lub z istniejącego funduszu przeznaczonego na publikacje w *open access*), po to aby ich publikacje, już w momencie wydania, były dostępne w systemie *open access*. Niektóre z organizacji finansujących badania naukowe, takie jak Wellcome Trust w Wielkiej Brytanii, Austriacki Fundusz Nauki (FWF) czy Holenderska Organizacja Badań Naukowych (NWO), są gotowe finansować opłaty związane z tego typu sposobem publikacji. „Trasa złota” jest drogą odważną i śmiałą, która z czasem może doprowadzić do zmian w dotychczas obowiązujących systemach, wzorach, strukturach publikacji naukowych.

W ślad za publikacją Mapy Drogowej niektórzy członkowie LERU zaczęli okazywać coraz większe zainteresowanie wydawaniem na zasadach *gold open access*. Spotkanie zainteresowanych stron, na którym poruszono szeroki zakres zagadnień związanych z tą problematyką, odbyło się w kwietniu 2011 roku w Oksfordzie. Do spotkania dyrektorów ds. technologii informacyjnych LERU, nawiązującego bezpośrednio do spotkania w Oksfordzie, doszło w listopadzie 2011 roku na UCL w Londynie. Jednym z kierunków działań, na który osiągnięto zgodę zebranych, było utworzenie grupy roboczej pod auspicjami LERU, która miałaby bardziej szczegółowo ocenić *gold open access*. W szczególności spotkanie poświęcone było dalszemu przyjrzeniu się możliwościom stworzenia wspólnej infrastruktury *gold open access* na uniwersytetach należących do LERU.

Zwrócono uwagę, że projekt OAPEN²⁵ za cel obrał opracowanie i wdrożenie trwałego modelu wydawniczego *open access* dla akademickich publikacji z dziedziny nauk humanistycznych i społecznych. W ten sposób Biblioteka OAPEN dąży do poprawienia widzialności i wykorzystania publikowanych rezultatów wysokiej jakości badań uniwersyteckich przez agregowanie podlegających procesowi recenzyjnemu publikacji dostępnych w *open access* z całej Europy. Na spotkaniu listopadowym dysktowano również, z uwzględnieniem wszelkich detali, model biznesowy

²⁴ Zob. http://www.webometrics.info/top100_continent.asp?cont=europe.

²⁵ Zob. <http://www.oapen.org/home>.

konsorcjum – przedstawiony przez dr Frances Pinter – którego celem jest stworzenie nowego modelu biznesowego dla wydawania monografii z dziedziny sztuki i nauk humanistycznych²⁶. Grupa robocza LERU zajmie się także bardziej szczegółowym rozpatrzeniem tego modelu, aby sprawdzić, czy istnieje możliwość jego adaptacji do potrzeb dalszego rozwoju agendy *gold open access*.

Reforma prawa autorskiego

W środowisku cyfrowym jednym z problemów, z którym muszą uporać się biblioteki, naukowcy i nauczyciele, jest prawo autorskie. Ustawodawstwo związane z prawem autorskim, na poziomie państwa członkowskiego UE lub na poziomie unijnym, wyznacza model (kontekst), który musi być brany pod uwagę przy podejmowaniu jakichkolwiek działań. W Zjednoczonym Królestwie nowy rząd koalicyjny zlecił (i sfinansował) sporządzenie analizy i przeglądu aktualnej sytuacji w kraju w tym względzie. Autorem raportu jest profesor Ian Hargreaves²⁷. Jednym z motywów podjęcia tej pracy było zorientowanie się, czy brytyjski model wypracowany dla ochrony własności intelektualnej wymaga zmiany umożliwiającej wprowadzanie innowacji stymulującej wzrost. Wyniki przeglądu i odpowiedzi zaproponowane w raporcie potwierdziły, że sytuacja właśnie tego wymaga.

W odniesieniu do kopiowania materiału na potrzeby własne w raporcie stwierdzono: „Kopiowanie nie wykracza poza normy prawne tam, gdzie wykonywane jest dla celów własnych i prywatnych, lub gdy nie narusza fundamentalnych celów zawartych w prawie autorskim”.

W Zjednoczonym Królestwie zdecydowano się nie wprowadzać wszystkich praw wynikających z ustaleń prawodawstwa unijnego, po to aby pozwolić osobom indywidualnym na zmianę (konwersję) formatu zapisu utworu muzycznego lub wideo wykonywanego dla celów prywatnych i użytku osobistego oraz aby zezwolić na wykorzystywanie materiału objętego prawem autorskim dla celów parodystycznych. Prawo obowiązujące w Wielkiej Brytanii nie zezwala jednak dużym bibliotekom w kraju na archiwizowanie wszelkiego materiału w formie cyfrowej objętego prawem autorskim, co w rezultacie prowadzi do fizycznego unicestwienia jego dużej części. Wykorzystanie tych wyjątków, dozwolonych i unsankcjonowanych przez prawo unijne, pozwoliłoby na

²⁶ Zob. <http://www.youtube.com/watch?v=niiYwVa2w6w>.

²⁷ Zob. <http://www.ipo.gov.uk/ipreview-finalreport.pdf>.

uzyskanie istotnych korzyści kulturowych i ekonomicznych w kraju. Razem pomogłyby one lepiej zrozumieć postanowienia prawa autorskiego i uczynić je bardziej akceptowalnym przez opinię publiczną. Ponadto powinna nastąpić zmiana zasad korzystania z materiału objętego prawem autorskim, tak by umożliwić badaczom i osobom zainteresowanym na wykorzystywanie nowoczesnych technik głębokiej analizy danych i tekstu (*data mining*), których w tej chwili prawo autorskie zabrania.

W analizie zajęto również zdecydowane stanowisko wobec problemu tzw. utworów osieroconych.

Pierwszym krokiem, jaki (rząd Zjednoczonego Królestwa) powinien podjąć, jest stworzenie odpowiednich ustaw dotyczących korzystania z olbrzymiego skarbcza, jakim są prace objęte prawem autorskim a faktycznie pozostające poza ogólnym dostępem – tzw. dzieła osierocone – do których dostęp jest praktycznie zamknięty z powodu niemożności dotarcia do posiadaczy praw autorskich. Jest to jednocześnie posunięcie, które nie pociągnie za sobą żadnych niekorzystnych efektów ekonomicznych.

Raport sugeruje, że gdyby wszystkie zawarte w nim rekomendacje zostały przyjęte, w rezultacie doprowadziłoby to do zwiększenia tempa innowacyjności i przyspieszenia wzrostu ekonomicznego. Oszacowanie wpływu ekonomicznego dokonane przez zespół prof. Hargreavesa, biorąc pod uwagę oczywiście wysoki stopień niepewności będący inherentnym atrybutem tego typu projektów, wskazuje, że takie działanie pozwoliłoby na zwiększenie rocznego wzrostu PKB (Produkt Krajowy Brutto) o 0,3–0,6%. Ścieżka prawna wyznaczona w raporcie oznaczałaby także, że z czasem prawo dotyczące własności intelektualnej, w tym prawo autorskie, stałoby się bardziej przejrzyste i jasne oraz że byłoby przestrzegane przez większość ludzi, nie wzbudzając jednocześnie kontrowersji²⁸.

Zachęczone rozwojem sytuacji, do którego przyczynił się także raport prof. Hargreavesa, biblioteki naukowe i narodowe zaczęły lobbować na rzecz reformy prawa autorskiego obowiązującego w Europie. Rok 2011 był rokiem w którym utworzono, przy udziale patronatu prywatnego, organizację Information Sans Frontières (ISF)²⁹. Do jej członków należą JISC w Wielkiej Brytanii, LIBER, Europeana oraz EBLIDA. IFLA jest obserwatorem w Komisji Nadzorującej. ISF został oficjalnie ukonstytuowany we wrześniu 2011 roku. Posiada dwóch rzeczników, jednego w Zjednoczonym Królestwie, drugiego w Brukseli, którzy współpracują z instytucjami

²⁸ Wszystkie cytaty w tej części zaczerpnięto z Executive Summary (sprawozdanie dla zarządu), s. 3–9.

²⁹ Zob. <http://informationsansfrontieres.eu/>.

unijnymi, promując ideę przyjaznych środowisku akademickiemu reform prawa autorskiego w całej Europie. Pierwszym działaniem ISF jest praca nad propozycją Komisji Europejskiej dotyczącą dyrektywy, według której zostanie udzielona zgoda na pewne wykorzystywanie dzieł osieroconych, z zamiarem ustanowienia powszechnie stosowanych zasad dotyczących digitalizacji i dostępu online do dzieł osieroconych. ISF skonkretyzował też powody, dla których jego zdaniem wersja robocza dyrektywy powinna zostać przekształcona i uzupełniona. Czas pokaże, czy wysiłki te okażą się skuteczne.

Wnioski

Jakie wnioski można wysnuć z powyższego przeglądu aktywności przejawianej przez biblioteki europejskie w czasach kryzysu ekonomicznego? Wspólne pozyskiwanie i gromadzenie może przynieść oszczędności dzięki zaproszeniu do wspólnego stołu negocyjnego dużej liczby bibliotek. W ten sposób można dokonać więcej przy wielkości środków pozostających do dyspozycji na takim samym poziomie jak dotychczas. Innowacja poprzez współpracę i współdzielone usługi jest z pewnością opcją przynoszącą zachęcające rezultaty i powinna być dalej rozwijana. Portal DART-Europe umożliwia dostęp do 250 tysięcy prac doktorskich i jest przykładem udanej współpracy kilkunastu uniwersytetów europejskich. RLUK zaczyna przyglądać się nowym modelom współdzielenia opartym na chmurze, a dotyczącym wspólnego katalogowania. Może to przynieść dalsze oszczędności członkom i pozwolić na uniknięcie marnowania czasu i środków przy niepotrzebnym powielaniu pracy, które jest cechą inherentną obecnego systemu. Istnieją ponadto nowe źródła dochodu, będące w zasięgu europejskich bibliotek naukowych, choć dla wielu bibliotek to zupełnie nowe rozwiązania i potrzeba jeszcze czasu, aby zostały one uwzględnione w obecnej infrastrukturze organizacyjnej bibliotek. Na koniec, artykuł wykazuje, że wzrost i dalszy rozwój może być także zależny od zmian wprowadzonych do aktualnie obowiązujących modeli i struktury prawnej, oraz przygląda się raportowi Hargreavesa opublikowanemu w Wielkiej Brytanii i nowym działaniom ISF, szukając w nich wskazówek wytyczających kierunek dalszych ewentualnych działań.

Tłumaczenie: Tomasz Olszewski

PAUL AYRIS

Developing European Library Services in Changing Times

ABSTRACT. The purpose of this article is to explain what academic and national libraries can do to continue to offer services and facilities at a time of economic difficulties. It identifies a number of methodologies and opportunities that are open to libraries and takes the view that it is never wise to waste a good crisis, because all threats are really opportunities in disguise. The article looks at the initial economic context for European research libraries and then examines ways in which libraries can tackle the threats which the current financial crisis poses. Joint procurement is one way in which libraries can achieve value for money, and the paper examines the role of JISC Collections in the UK. Innovation through collaboration and shared services are also ways in which libraries can innovate/make savings in a cost-effective way by sharing the burden of costs around the partnership. The paper gives two examples: one which is now well established, the DART-Europe portal for Open Access e-theses; and one which is in the early stages of being discussed — a cloud-based solution for true collaborative cataloguing amongst the UK's research and national libraries. The European Research Area (ERA) and the contributions that libraries can make to this infrastructure through innovative EU project funding are analysed in some detail by looking at LIBER's EU project portfolio. Finally, change and growth can come through changes to legal frameworks, and the paper looks at the Hargreaves review of copyright frameworks in the UK and the launch of the new library-based EU lobbying group for copyright reform, Information Sans Frontières (ISF).

KEY WORDS: academic libraries, economic downturn, joint procurement, collaboration.